

יצר, יצירה ויוצרת: העיבוד הספרותי של ספר יצירה ב'יצר לב האדמה' מאת שהרה בלאו

איל חיות-מן

מבוא

לצד חשיבותו ההיסטורית להתפתחות המחשבה היהודית, ספר יצירה הוא חיבור יוצא דופן מבחינת איכויותיו הפואטיות ויופיו האסתטי.¹ בעוד עדיין אין קונצנזוס במחקר באשר להקשר שבו נכתב ולרבים מרעיונותיו,² אין ספק שהוא עוסק בין היתר בפואטיקה: באופן שבו אפשר וראוי ליצור באמצעות אותיות האל"ף בי"ת העברי, שמתוארות בו כיסודות המכוננים של המציאות כולה.³

* הכותב מבקש להודות לאורן ירמיה, ד"ר גל הרמט, ד"ר רות קרא-איוואנוב קניאל וד"ר רינה ז'אן-ברוך, וכן לקוראים האנונימיים, על הערותיהם לגרסאות שונות של מאמר זה. הדברים אמורים בעיקר בפתיחתו של החיבור, בסיומו ובכמה קטעי מפתח. רובו של החיבור הוא רשימות, שהפן האסתטי שלהן דל יותר. למחקרים העוסקים בפואטיקה של ספר יצירה ראו בין היתר י' ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, תל אביב תשס"א; ר' מרוז, 'דחיסות סמנטית ב"ספר יצירה"', ט' רוזן ואחרים (עורכים), אסיף ליסיף: מחקרים בפולקלור ובמדיע היהדות לכבוד פרופסור עלי יסיף, תעודה כח (תשע"ז), עמ' 397–414.

2 לעניין התיארוך וההקשר של ספר יצירה ראו בין היתר, לפי סדר פרסומם: G. Scholem, 'Yetzirah, Sefer', *Encyclopedia Judaica*, vol. 16, Jerusalem 1972, cols. 782–788; ליבס, תורת היצירה (לעיל, הערה 1), עמ' 229–237; ע' פליישר, 'לקדמוניות "ספר יצירה": על העדות הקילירית ומסביבה', תרביץ עא (תשס"ב), עמ' 405–432; T. Langermann, 'On the Beginnings of Hebrew Scientific Literature and on Studying History through "Maqbilot" (Parallels)', *Aleph* 2 (2002), pp. 169–189; S.M. Wasserstrom, 'Further Thoughts on the Origins of "Sefer Yeşira"', *Aleph* 2 (2002), pp. 201–221; אילן, אסטרוולוגיה ומדעים אחרים בין יהודי ארץ-ישראל בתקופות ההלניסטית-רומית והביזנטית, ירושלים תשע"א, עמ' 213–225; צ' וייס, 'הערות קצרות על הקשרו הסורי של ספר היצירה', ר' אליאור (עורכת), דברים חדשים עתיקים: מיתוס, מיסטיקה ופולמוס, פילוסופיה והלכה, אמונה וריטואל במחשבה היהודית לדורותיה, א (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כב), ירושלים תשע"א, עמ' 75–89; idem, *Sefer Yeşirah and Its Contexts: Other Jewish Voices*, Philadelphia 2018.

3 תפקידן הבורא של האותיות מוזכר כמעט בכל מחקר שנכתב על ספר יצירה. להרחבה

לפיכך בולטת העובדה כי ספר יצירה נעדר כמעט לחלוטין מן הסיפור העברית החדשה.⁴ אחד מספרי הפרוזה המעטים שבהם ספר יצירה משחק תפקיד משמעותי הוא יצר לב האדמה מאת שהרה בלאו,⁵ שבתרגומו לאנגלית אף זכה לשם *The Book of Creation*.⁶ ביצר לב האדמה מופיע ספר יצירה בראש ובראשונה כאובייקט פיזי רב עוצמה, שגילוי מניע את עליית הספר. בנוסף לכך, תמות מרכזיות מתוך ספר יצירה משתלבות בעלילת יצר לב האדמה ובפואטיקה שלו, והספר מציע פרשנות חדשה ורדיקלית לרעיון הגולם – רעיון שספר יצירה ופירושו הם אחד ממוקדיו המרכזיים מבחינה היסטורית.⁷

בנושא ראו צ' וייס, אותיות שנבראו בהן שמיים וארץ: המקורות והמשמעויות של העיסוק באותיות האלפבית כיחידות עצמאיות בספרות היהודית בעת העתיקה המאוחרת, ירושלים תשע"ד.

4 אנתולוגיה של כתבי עגנון שיצאה לאחר מותו זכתה לשם 'ספר, סופר וסיפור', אך זהו האזכור היחיד של ספר יצירה במסגרתה. ראו ש' י' עגנון, ספר, סופר וסיפור, ירושלים תשל"ח. ליבס, תורת היצירה (לעיל, הערה 1), עמ' 153-154, זיהה השפעות של ספר יצירה במסה של ח"ג ביאליק, 'על גילוי וכיסוי בלשון', הנ"ל, דברי ספרות, תל אביב תשכ"ה. אזכור יחיד של ספר יצירה מופיע גם אצל א' מגד, יום האור של ענת, תל אביב תשנ"ב, וייתכן כמובן שישנם אזכורים קצרים נוספים שאינם מוכרים לי.

בספרות העולם אנו מוצאים התייחסויות מרובות יותר לספר יצירה, לרוב כחלק מעיסוק בצירופי אותיות בנוסח אברהם אבולעפיה. ראו בין היתר א' אקו, המטוטלת של פוקו (תרגום: ג' שילוני), אור יהודה תשנ"א; ט' צ'יאנג, 'שבעים ושתיים אותיות' (תרגום: ר' גרף), בלי פאניקה: כתב-עת למדע בדיוני ופנטזיה, כתב עת דיגיטלי, תשס"ג.

5 ש' בלאו, יצר לב האדמה, אור יהודה תשס"ז.

6 תקציר של עלילת הספר מופיע להלן.

7 דעות החוקרים חלוקות בשאלה האם ספר יצירה היה קשור מלכתחילה ביצירת גולם. משה אידל תיאר את ספר יצירה כטקסט שנועד בין היתר לספק הנחיות ליצירת גולם, ואת הפרק האחרון בחיבור כמתאר את יצירת הגולם בידי אברהם; מ' אידל, גולם: מסורות מאגיות ומיסטיות ביהדות על יצירת אדם מלאכותי (תרגום: עזר מאיר-לוי), ירושלים ותל אביב תשנ"ו, עמ' 52-62. לעומת זאת, יוסף דן ופטר שפר שללו שניהם את קיומו של היבט כזה בספר יצירה: י' דן, על הקדושה: דת מוסר ומיסטיקה ביהדות ובדתות אחרות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 254 הערה P. Schäfer, 'The Magic of the Golem', *Journal*; 46 (1995), pp. 249-261. *of Jewish Studies*. יהודה ליבס טען כי ההישג של אברהם על פי ספר יצירה הוא הישג רוחני, שאולי נלוותה אליו פעולת בריאה כתוצר לוואי, אך היא איננה עיקרו או מטרתו; ליבס, תורת היצירה (לעיל, הערה 1), עמ' 63-71. מבלי שנבקש להכריע בסוגיה זו, אין ספק שהקשר בין ספר יצירה ובין בריאת גולם נעשה כבר כחלק מפירושו המוקדמים ביותר: ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה (תרגום יוסף בן-שלמה), ירושלים תשל"ז, עמ' 389-395, 405-415; וייס, ספר יצירה (לעיל, הערה 2), עמ' 91-99. גם הקרבה בין השם ספר יצירה ובין 'הלכות יצירה' המוזכרות בתלמוד, היתה

במאמר זה אבקש לטעון שבלאו משתמשת בספר יצירה ובכלים מתוך ז'אנר הפנטזיה, האימה והגותיקה על מנת לדון במקומן המורכב של נשים במסורת הספרותית בכלל ובספרות העברית בפרט. ראשיתה של המסורת הספרותית העברית נעוצה בכתבי הקודש, וספר יצירה מסמל אותה כאן באופן סינקדוכי, כנראה בגלל העיסוק הרב שלו בנושאים של בריאה ושל יצירה לשונית. כיוון שכך, ספר יצירה הופך לנקודת מוצא איתנה לדיון על סוגיות של יצירה, טקסטואליות וגופניות. לצורך דיון זה אתבסס על תובנות ממחקר הספרות הפמיניסטי, ובראש ובראשונה על מחקרן של סנדרה גילברט וסוזן גובאר על מקומן של נשים ביחס למסורת הספרותית,⁸ שמסקנותיו – כך אבקש להראות – רלוונטיות ביותר גם להבנת ספרה של בלאו. לכאורה אפשר לטעון כי יש מידה של אנכרוניזם בהחלת טיעון ומסגרת תאורטית שנוגעים לכתיבתן של נשים במאה התשע עשרה על רומן שנכתב בידי אישה בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת. ודאי שמצבן של נשים במאה הזאת השתנה מבחינות רבות, ובכלל זה בתחום הספרות. עם זאת, אני טוען שבלאו, כמי שאמונה על המקורות היהודיים, איננה עוסקת בספרות נשים בכלל,⁹ אלא בספרות נשים שהתחברה אל מול המסורת היהודית הדתית בפרט. מדובר במסורת שבה מיוחסות קדושה וסמכות למקורות מוקדמים, כגון המקרא והתלמוד, שמנציחים את מעמדן הנחות של נשים, בין היתר כקניינם של גברים, כנשאות של טומאה, כפתייניות, ובראש ובראשונה לענייננו – כמי שאין להן חלק לגיטימי ביצירה הדתית והתרבותית.¹⁰ לאור זאת אין זה מופרך בעיניי לטעון שאישה המבקשת להשתתף כיוצרת במסורת

חלק מפרשנויו של ספר יצירה – בייחוד מבין חסידי אשכנז ולאחר מכן המקובלים – בכיוון T. Weiss, “The Book of Formation of the World”: *Sefer Yetzirah and Hilkhoh* זה: *Yetzirah*, *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 27 (2019), pp. 168–179

S.M. Gilbert and S. Gubar, *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New Haven and London 1984

המושג 'ספרות נשים' הוא מורכב ודיונים ביקורתיים שונים ביקשו להגדיר אותו או לעמוד על הקשת המלאה של משמעויותיו. ראו בין היתר א' לובין, 'אשה קוראת אשה', תיאוריה וביקורת 3 (תשנ"ג), עמ' 65–78; י' פלדמן, ללא חדר משלהן: מגדר ולאומיות ביצירתן של סופרות ישראליות, תל אביב תשס"ב. במאמר זה אני מתייחס לביטוי במובן הפשוט של ספרות שהתחברה בידי נשים, מבלי לדון במשמעויותיו המדויקות.

על הדרתן של נשים במקורות הדתיים היהודיים ועיגונן של הדרה זו במציאות הישראלית בת זמננו, ובייחוד דרך שימורה בשפה העברית – שהיא גם שפת היצירה המרכזית בספרות הישראלית – ראו ר' אליאור, "נוכחות נפקדות", "טבע דומם" ו"עלמה יפה שאין לה עיניים": לשאלת נוכחותן והעדרן של נשים בלשון הקודש, ברת היהודית ובמציאות הישראלית, אלפיים 20 (תש"ס), עמ' 214–269. ראו גם את דבריה של ע' כהנא-כרמון, 'היא כותבת די נחמד, אבל על שבירכתיים', הנ"ל, להיות אישה סופרת: שבע מסות, תל

מסוימת זו מגלה בכתיבתה דפוסים ניכרים של קרבה לאלה שזיהו גילברט וגובאר במחקרן.¹¹ יתר על כן, מחקרים על ספרות נשים בעברית העלו תובנות דומות לאלה של גילברט וגובאר, ואף השתמשו במודלים שפותחו על ידן.¹² מודלים תאורטיים נוספים מן ההגות הפמיניסטית ישמשו אותי לאורך המאמר.

מוקד מרכזי של הדיון שמקיימת בלאו בספרה, ושקשור גם הוא קשר עמוק לספר יצירה ולתמות שלו, הוא העימות שבין גוף – ובייחוד הגוף הנשי – ובין טקסט. על פי סימון דה בובואר, פונקציית ההולדה היא אחד מן האלמנטים המכוננים את אי-השוויון בין גברים לנשים: 'כאשר הזכר אינו משרת את המין, הזכר האנושי מעצב את פני העולם, יוצר כלים חדשים, ממציא המצאות ויוצר את העתיד.'¹³ על פי שרי אורטנר, הפיזיולוגיה הנשית היא אחד מן הגורמים (ובמובן מסוים, הגורם היסודי) שמכוננים את תפיסתה החברתית של האישה כקרובה לטבע, בהשוואה לגבר הנתפש כקשור בתרבות שתפקידה הכפפת הטבע. בהרחבה על דבריה של דה בובואר, כותבת אורטנר: 'נראה כי גורלו של גוף האישה נידון להולדת חיים ותו לא; ומנגד, הזכר ... חייב (או שקיימות בפניו האפשרויות) לבטא את תרומתו היצירתית באופן מוחצן ... בעשותו כן הוא יוצר דברים בני-קיימא, נצחיים, טרנסצנדנטיים, בעוד האישה יוצרת רק יצורים בני-מותה – בני אנוש.'¹⁴ אדריאן רייך, שהתייחסה בהרחבה ללידה בהקשרים שונים, טענה כי 'הקנאה, האימה והחשש עתיקי היום וההמתמשים של הזכר מפני יכולתה של הנקבה לתת חיים חוזרים ולובשים צורה

אביב תשפ"א, עמ' 79–81, על הקשר בין מעמדן השולי של נשים בספרות העברית ובין הדרתן מן התפילה בציבור במסורת היהודית.

11 ספריה הבאים של בלאו מגלים אף הם מודעות ועיסוק ניכר בדחיקתם של קולות נשים מן המסורת היהודית, ובייחוד מן המקרא. ספרה 'האחרות' מציב במרכזו קונפליקט סביב קריאה פמיניסטית במעשיהן של נשים מתקופת התנ"ך, וספרה העיוני למחצה 'הראשונות' מציג בעצמו קריאה שכזו, ומבקש לדובב את סיפוריהן של נשים מקראיות. ראו ש' בלאו, האחרות, אור יהודה תשע"ח; הנ"ל, הראשונות, אור יהודה תשפ"ב.

12 ראו לדוגמה את אחרית הדבר של ל' רתוק, הקול האחר: סיפורת נשים עברית, תל אביב תשנ"ד, עמ' 261–346. ראו בייחוד שם, עמ' 261–268, על המתח בין יצירה לאהבה אצל נשים סופרות, שעל פי רתוק, בא לידי ביטוי מובהק בחיבוריהן של סופרות עבריות בשנות השמונים של המאה העשרים.

13 ס' דה בובואר, המין השני, כרך ראשון: העובדות והמיתוסים (תרגמה: שרון פרמינגר), תל אביב תשס"א, עמ' 97.

14 ש"ב אורטנר, 'האם היחס בין הנשי לגברי הוא כמו היחס שבין הטבע לתרבות?', נ' ינאי ואחרות (עורכות), דרכים לחשיבה פמיניסטית – מבוא ללימודי מגדר: מקרא, תל אביב תשס"ז, עמ' 32–33.

של שנאה כלפי כל היבט נשי אחר של היצירה.¹⁵ עוד כתבה רייץ' על האישה שהיא 'חשה וברין, כי לפני ברירה בין שתי אפשרויות שאינן יכולות לדור בכפיפה אחת, בחזקת או/או: אמהות או צביון אישי, אמהות או יצירתיות, אמהות או חירות'.¹⁶ כפי שהראו גילברט וגובאר, התנגשות-לכאורה זו בין הגוף הנשי ובין יכולת היצירה הספרותית הייתה מקור עיקרי לחרדה עבור נשים סופרות. היצירה הספרותית נתפשה באופן מסורתי כקשורה לא רק בגבריות אלא אף בגוף הזכרי, והעט תואר כבן דמותו של הפין. בהתאם לכך, נשים נתפשו כמי שאינן מתאימות לעיסוק הספרותי, כאובייקטים שהספרות פועלת עליהם; ואלה העוסקות בכתיבה נתפשו כ'מפלצתיות', 'חריגות', 'גבריות' או 'נטולות מין'.¹⁷ על פי הלן סיקסו, יצירה נשית כרוכה במיניות נשית, ועל כן העיסוק בכתיבה מחייב התמודדות עם יצרים ותשוקות שעברו השתקה ומשטור: 'מי שלא הופתעה ונבהלה מהמהומה הדמינית של דחפיה ... הואשמה במפלצתיות; מי שתססו בה חשקים משונים (לשיר, לכתוב, לדבר, בקיצור – לבטא משהו חדש) לא חשבה את עצמה חולה'.¹⁸

ספר יצירה והמסורת הפרשנית שהתפתחה סביבו מחריפים את המתח היסודי הזה, כשהם מתארים את היצירה הלשונית – שאותה מבנה ספר יצירה כתחום גברי במובהק דרך האנלוגיה בין 'מילת הלשון' ל'מילת המעור' – כמחליפה גם את התפקוד הגופני (במובלע, הנשי) של יצירה בדרך הטבע ובייחוד של יצירת בני אדם. יצר לב האדמה עוסק באינטנסיביות בקונפליקט שבין הגוף הנשי ובין היצירה – קונפליקט שממוקד באופן מטונימי ברחם הנשי כאתר של יצירה מחד גיסא, וכמכשול בפני היצירתיות הספרותית מאידך גיסא. במאמר זה אציע קריאה שלפיה תלמה – גיבורת ספרה של בלאו הבוראת גולם בכוח ספר יצירה – מייצגת אישה המבקשת ליצור בתוך שדה ספרותי גברי, ובייחוד בתוך שדה הספרות העברית והיהודית הנשען על כתיב הקודש. בתוך המהלך הזה תלמה (ודרכה בלאו) מנכסת מחדש חלקים מן המסורת היהודית, ובפרט את ספר יצירה, שמתואר כמורשתה של

15 א' רייץ', 'ילוד אשה (תרגמה: כרמית גיא), תל אביב תשמ"ט, עמ' 68-69.

16 שם, עמ' 194.

17 גילברט וגובאר, המטורפת בעליית הגג (לעיל, הערה 8), עמ' 3-44.

18 ה' סיקסו, 'צחוקה של המדוזה' (תרגמה: מיכל הראל; הקדמה: דינה חרובי), ד' באום ואחרות (עורכות), ללמוד פמיניזם: מקראה – מאמרים ומסמכי יסוד במחשבה פמיניסטית, תל אביב תשס"ו, עמ' 135-153, בעמ' 136. לבעייתיות של מטפורות שקושרות בין גוף ליצירה ראו בין היתר S.S. Friedman, 'Creativity and the Childbirth Metaphor: Gender Differences in Literary Discourse', *Feminist Studies* 13,1 (1987), pp. 49-82.

19 ראוי לציין שהדיון במילת הלשון ומילת המעור והאנלוגיה בין השתיים מופיע בהקשר של דיון בספירות ולא של דיון באותיות.

שושלת נשית וכמפתח ליצירה נשית הקשורה בגוף. כך ספר יצירה מופיע ביצר לב האדמה בתפקיד כפול: גם כמייצג את השפה החברתית העוינת לאישה ומכפיפה אותה, וגם כאמצעי לשחרור.

לאחר סקירה קצרה של יצר לב האדמה ועלילותו, אבחן בחלקו הראשון של המאמר את עיצובה של תלמה כדמות של אישה שכוחותיה היצירתיים והמיניים כלואים והיא מבקשת לשחרר אותם בכוח ספר יצירה ובריאת גולם. לאחר מכן אבחן את האופן שבו תמות מרכזיות מספר יצירה מעובדות ובאות לידי ביטוי ביצר לב האדמה, ואברר כיצד תמות אלה מעוצבות במקביל כקשורות בנשיות וביצירה נשית. בהמשך אסקור את הקשריו המגדריים של מיתוס הגולם ואת ההיפוך המגדרי שמבצעת בלאו למיתוס זה. אראה כיצד מבנה בלאו את ספר יצירה כחלק משושלת מסירה נשית, שתלמה שוברת אותה באקט של רצח אִם העוקב אחרי מודל 'חרדת ההשפעה' של הרולד בלוס; לבסוף אציע דרכים שונות שבהן אפשר להסביר את סופה הטרגי של היצירה לאור התמות הללו.

תקציר יצר לב האדמה

יצר לב האדמה הוא רומן אימה גותי²⁰ עם אלמנטים פנטסטיים. גיבורתו היא תלמה, מורה רווקה בת שלושים מבית דתי שמתגוררת בבית הוריה. היא מלאה בתשוקה לא מבוטאת ומאהבת בחנן, קרוב משפחה רחוק, שמעדיף על פניה את בת דורתה. סבתה של תלמה, גרטה, מחזיקה בעותק של ספר יצירה, שמעוצב כאובייקט קדום ורב עוצמה. תלמה וחנן מנסים להשתמש יחד בספר כדי להקים גולם, אך הניסיון נכשל וסבתא גרטה מקריבה את חייה על מנת להציל את חייה של תלמה. לאחר מות סבתה תלמה יורשת את ביתה ועימו את ספר יצירה. לאחר עימות עם משפחתה וכאשר אהבתה לחנן נדחית על ידיו, תלמה מנסה שוב להקים גולם לחיים, והניסיון עולה בהצלחה. תלמה מעצבת את הגולם כגבר אידיאלי, מעניקה לו את השם שאול, ומשתמשת בו כבן זוג. עצם קיומו של הגולם משבש סדרי עולם, וגורם לבצורת ולחמסין באמצע החורף. אמה של תלמה מאושפזת בבית חולים בעקבות גידול ברחמה, והגולם פועל כסוכן של הרס. למרות כל הדברים הללו, תלמה מוסיפה להחזיק בשאול ובאהבתה אליו. בסיום הרומן, באקט של

20 על ההגדרה החמקמקה של ספרות גותית ראו K. Grumberg, *Hebrew Gothic: History and the Poetics of Persecution*, Bloomington IN 2019, pp. 4–8. על הקשר בין ספרות גותית ובין ספרות נשים בישראל ראו נ' קרן, 'רשמי עבים מתחת לשמי הים התיכון: ספרות נשים ישראלית בצל מורשת גותית', מכאן – כתב עת לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית 10 (תשע"א), עמ' 209–232.

נשיקה, 'הפתקית [ששימשה לכריאת הגולם] אינה מונחת עוד מתחת ללשונו של שאול, היא מונחת מתחת ללשוני שלי'.²¹ התרחשות זאת איננה מוסכרת, אך נדמה שהיא מעידה על היפוך ביחסי הכוחות בין תלמה לשאול, ואולי על הפיכתה של תלמה עצמה ל'גולם' הנתון למרותו של שאול.

אם כן, ספר יצירה מוצב במרכז הרומן כאובייקט של כוח מאגי. לצד זאת הוא מעוצב כירושה של שושלת נשית, הקשורה גם בגילוי נשיותה של תלמה עצמה, שיוצאת מתוך הספירה הילדית של בית ההורים אל ספירה נשית של חיים עצמאיים.²² במקביל, ספר יצירה נקשר בתשוקתה של תלמה אל חנן, שיש בה שמץ של גילוי עריות, ובמעשה של רצח אם. הקשרים מורכבים ואמביוולנטיים אלה ילוו את הרומן כולו ואת אופן פעולתו של ספר יצירה במסגרתו.

תלמה כיוצרת

בסצנה הפותחת את יצר לב האדמה עומדת תלמה בחדר נעול בקומה העליונה של בית הוריה ומשקיפה על דמותה בראי. היא סוקרת את עצמה ביסודיות, במבט היורד מן השיער ועד כפות הידיים, ומונה את פגמיה בזה אחר זה. הדמות שנשקפת אליה מתוארת במונחים גרוטסקיים המעידים על שנאה כלפי גופה: 'האור הכחלחל יגרום לעורי להיראות כאילו משו אותי מקרקעית האוקיינוס',²³ ושפתיה 'נראות כזוג חלזונות ורודים חסרי קונכייה שהתיישבו לנוח על הסנטר'.²⁴ החדר הנעול בבית ההורים, לצד תיאורים חוזרים של חיזורונה של תלמה, מעוררים אסוציאציות של כליאה. לכך מצטרף מעמדה הכללי של תלמה כאישה בוגרת שמתגוררת עדיין בבית הוריה ומלמדת היסטוריה באותו תיכון שבו למדה בעצמה. תלמה חשה עצמה לכודה, כשכל תנועה קדימה היא למעשה תנועה אל העבר: 'מהות תפקידך כמורה היא לחזור שוב ושוב על אותם הפרטים שנה אחר שנה. פלא שמשוהו בתוכך מתחיל לקמול ולהתעפש?'²⁵ עמדתה של תלמה בראשית הסיפור מתקשרת לדימוי 'המטורפת בעליית הגג', שעל פי גילברט וגובאר מייצג את כוחות היצירה הנשיים הכלואים בתוך המרחב הביתי ומבקשים בה בעת להיחבא ולפרוץ החוצה.²⁶

21 בלאו, יצר לב האדמה (לעיל, הערה 5), עמ' 286.

22 שם, עמ' 77: 'את ראשי ממלאת מחשבה אחת. אני הולכת לגור בביתה של סבתא גרטה. אני הולכת למלא את מקומה'.

23 שם, עמ' 9.

24 שם, עמ' 12.

25 שם, עמ' 89.

26 גילברט וגובאר, המטורפת בעליית הגג (לעיל, הערה 8), עמ' 83-92.

היסוד השני בסצנת הפתיחה – הראי – קשור אף הוא באותה תמה, ובייחוד בהפנמת המבט הגברי אל תוך תודעתה של תלמה עצמה.²⁷ תלמה שופטת את עצמה על פי האופן שבו היא מצטיירת, ושונאת את גופה שאיננו עומד באידיאל היופי. 'טיפוסי לנקה', היא מצטטת מפי חנן, 'כל זמן שאין סימן חיצוני, הכול בסדר. מבחינתך שכל הקרביים שלך יירקבו מבפנים, העיקר שמבחוץ תיראי אותו דבר'.²⁸ הפנמת המבט הגברי היא גם מנוע מרכזי לאהבתה לחנן וליריבותה עם בת דודתה נילי, ששתיהן נעוצות ברגע בילדותם שבו חנן נדרש לבחור מי מהשתיים יפה יותר, ובחר דווקא בה.²⁹ הראי, המייצג את המבט הגברי, לוכד את תלמה ומחניק את כוחות היצירה שלה לפחות באותה מידה שבה עושה זאת ה'כלא' הפיזי של חדרה בבית ההורים.

תחושת הלכידות של תלמה מתבטאת בראש ובראשונה בדיכוי רצונותיה, שעברו משטור והזרה: 'אלוהים, כמה שזה מבזה להודות ברצונות שלך. זה הופך אותך לחיה. אסור שיהיו לך תאוות אף פעם. משום סוג שהוא. אסור לך להתאוות למאכל. לגבר. לחברות. לגוף. לחיים. לריח. אסור לך לרצות שום דבר, אף פעם. לעולם'.³⁰ גם כאן החשש מפני הרצון קשור בדימוי מסוים של נשיות – דימוי 'המלאך' במילותיהן של גילברט וגובאר; האישה שמקדישה את כולה לרצונותיהם של אחרים ומעבירה את ימיה ב'התבוננות טהורה'. כל דבר אחר, כל ביטוי של רצון עצמי, יהפוך אותה מיד מאישה ל'חיה', לסוג של מפלצת.³¹ יתר על כן, הפחד מפני הרצון הוא הפחד

27 על הראי כמטפורה למבט הגברי על נשים ולהפנמתו ראו שם, עמ' 17–20, 36–44.

28 בלאו, יצר לב האדמה (לעיל הערה 5), עמ' 11.

29 שם, עמ' 142–145.

30 שם, עמ' 25.

31 גילברט וגובאר, המטורפת בעליית הגג (לעיל, הערה 8), עמ' 20–36. כפי שמציינות גילברט וגובאר, מקור הדימוי של 'מלאך הבית' הוא במסורת אירופאית נוצרית. עם זאת, בהחלט אפשר למצוא מקבילות לדואליות זו של תפקידים נשיים לצד הזיהוי בין פסיביות ובין נשיות 'נאותה' גם במסורת היהודית, ובייחוד בענפים מסוימים של הספרות הקבלית, שהשפיעה בתורה על דימויים עממיים. לעניין הפסיביות כתכונה המאפיינת נשיות אידיאלית במסורת היהודית ראו בין היתר אליאור, נוכחות נפקדות (לעיל, הערה 10), בייחוד עמ' 177–187; לביטוייה של תפישה זו במסורת הקבלית ראו בין היתר E.R. Wolfson, 'Beautiful Maiden Without Eyes: Peshat and Sod in Zoharic Hermeneutics', M. Fishbane (ed.), *The Midrashic Imagination: Jewish Exegesis, Thought, and History*, New York 1983, pp. 169–187. על כפל הפנים שבו מתאפיינת השכינה, בין פנים מאיימות לפנים מיטיבות, ראו בין היתר ר' קרא-איואנוב קניאל, 'מ"פתח עיניים" ל"עלמה היפה שאין לה עיניים': על ראייה ויראה בספר הזוהר', מסכת יא (תשע"ג), עמ' 61–97. אין זה המקום להיכנס לעובי הקורה של ייצוגי השכינה במסורת הקבלית; כל שאני מבקש להראות כאן הוא כי

מפני המיניות הנשית ומפני היצירה, הכרוכות זו בזו כדברי סקסו.³² תלמה, הלכודה בתוך כלא פטריארכלי שאותו הפנימה אל תוך נפשה, משתחררת בכוח היצירה: בכוחו של ספר יצירה, שהיא משתמשת בו כדי לברוא, ובאמצעות הגולם שאותו היא מקימה לחיים. בתיאור של טקס יצירת הגולם, התרת הרצון מכבליה היא מה שנדרש לתלמה על מנת להפוך לבוראת: 'הגוף תחתיו מלהיט כגחלת מלובנת. הוא אדום מאוד. את ניגשת לשבע ההקפות הנוספות לפני שתאמרי את השם המפורש. חשה את שפתיך נסדקות. רוצה. רוצה. רוצה.'³³ כדברי סקסו, 'בכתיבת עצמה, תשוב האשה אל גוף זה שהופקע ממנה, שהפכוהו לזר מטריד'.³⁴ יצירת הגולם בידי תלמה היא אומנם בריאה מאגית, אך בה בעת היא בריאה לשונית שאפשר להקביל בינה לבין יצירה של טקסט. בכוחה של יצירה זו רצונותיה המודחקים יכולים לבוא סוף סוף לידי ביטוי. הגולם, יצר מילותיה, ממלא אותה לראשונה בחייה בתחושה של קבלה עצמית ושל מימוש: 'תלמה בוחנת את עצמה בתוך עיני האדמה של הגולם שלה. מה היא רואה שם? היא רואה הערצה ופליאה ושברירים קטנים של עונג ... היא מאושרת. לראשונה בחייה היא, תלמה, אוהבת את תלמה'.³⁵ כמובן, זה איננו תהליך הרמוני, והוא גובה מתלמה מחיר כבד, שקשור גם בעובדה שעדיין לא השתחררה מן השיפוט הגברי ומההיררכיות החברתיות שאותן היא משעתקת, והדבר ניכר בציטוט לעיל, שבו אושרה של תלמה נובע מן המבט הגברי של היצור שבראה, שמאשר אותה. בה בעת, התיאור לעיל מזכיר את האופן שבו מתארת דה בובואר את ציפייתו של גבר מאשתו, כמי שתפקידה לאשר

המסורת היהודית ייצרה אף היא מאגר דימויים וסמלים של נשיות שתפקד באופן דומה דיו לדימוי 'מלאך הבית' האירופאי-הנוצרי.

לקשר אפשרי בין השכינה לבין פולחן מריה – שהיה המקור לדימוי 'מלאך הבית' האירופאי – ראו בין היתר א"י גרין, השכינה, מרים הבתולה ושיר השירים: הרהורים על סמל קבלי בהקשרו הנוצרי, ירושלים תשס"ג; P. Schäfer, *Mirror of His Beauty: Feminine Images of God from the Bible to the Early Kabbalah*, Princeton NJ 2002; ליבס, 'האמנם בתולה היא השכינה' (על ספרו של א"י גרין, השכינה מרים הבתולה ושיר השירים), פעמים 101-102 (תשס"ה), עמ' 303-313; וייס, "אותו קדוש חלץ פטמה": תפיסות מגדריות נוצריות ביחס לקדוש ולאלוהי כרקע לעליית העיסוק בשכינה בספרות הקבלה בימי הביניים, מחשבת ישראל ב (תשפ"א), עמ' 335-375.

32 סקסו, צחוקה של המדוזה (לעיל, הערה 18), עמ' 137-138.

33 בלאו, יצר לב האדמה (לעיל, הערה 5), עמ' 125.

34 סקסו, צחוקה של המדוזה (לעיל, הערה 18), עמ' 139.

35 בלאו, יצר לב האדמה (לעיל, הערה 5), עמ' 166.

אותו אל מול סובייקטים גבריים אחרים וכמי שהוא חש כלפיה 'עליונות מוחלטת' ו'מעצב אותה כאוות נפשו'.³⁶

אם כן, בסיפורה של תלמה אפשר בהחלט לראות ביטוי למאבקה של אישה לקבל את מקומה כיוצרת ולחלץ את עצמה, את נפשה ואת תשוקותיה. היצירה המתחוללת כאן – שהיא ביסודה יצירה ספרותית – מתרחשת כאמור בכוחו של ספר יצירה. נפנה עתה לבחון מקרוב יותר את האופן שבו מתפקד ספר זה במסגרת יצר לב האדמה ואת האופן שבו בלאו מעבדת מוטיבים מתוכו ביצירתה.

פואטיקה של יצירה: הגוף והטקסט³⁷

לאחר הפרק הראשון של ספר יצירה, שמתאר את יצירת הספירות, מרבית פרקי הנותרים עוסקים באופן שבו היסודות הלשוניים – הבאים לידי ביטוי באותיות האל"ף ב"ת – מרכיבים את העולם ומנהלים אותו. התפישה שלפיה העולם נברא באותיות האל"ף ב"ת היא גם אחת מתרומותיו המרכזיות של ספר יצירה להתפתחות המחשבה היהודית: אם אצל פילון ובספרות חז"ל התקיימה תפישה שלפיה העולם נברא בדיבור ובנוי בדמותו של טקסט – התורה, ששימשה 'תבנית אדריכלית' לאל בבואו לברוא את העולם – וכן התפישה שלפיה העולם נברא באותיות השם המפורש, הרי ספר יצירה היה מן המקורות המרכזיים שעליהם התבססה התפישה שלפיה עשרים ושתיים אותיות השפה העברית הן הן החומר שממנו נטוותה המציאות.³⁸ הבריאה באמצעות השפה והקשר בין שפה ומציאות הם מוטיב מרכזי גם ביצר לב האדמה. 'זה נראה לך הגיוני מאוד שאותיות הן אלו שיוצרות חיים', חושבת תלמה אל עצמה. 'התמיהה האמיתית שלך היא על כך שלגופך האנושי ישנה יכולת כזו. הרי האותיות חזקות ונכוחות הרבה יותר מהשחלות הרופפות האלו שלך. אל"ף! יו"ד! שי"ן! אל"ף! יו"ד! שי"ן! ה"א! זוהי מהות הבריאה, לא פקעות ורידים ודם.

36 ס' דה בובואר, המין השני, כרך שני: המציאות היומיומית (תרגום: שרון פרמינגר), תל אביב תשס"א, עמ' 302–305. וראו גם שם, עמ' 309, על האישה הרוצה 'שהגבר יהיה בשר סביל, ולא גוף שהוא כלי ביטוי של סובייקטיביות' – בדיוק מה שנדמה שתלמה מבקשת בגולם שלה.

37 הכותרת שהענקתי לחלק זה וחלק מן המסגרת התאורטית שמתוכה נכתב מתבססת על מחקריו של אליזט וולפסון על היחס שבין גוף, טקסט ופואטיקה. ראו בין היתר E.R. Wolfson, *Language, Eros, Being: Kabbalistic Hermeneutics and Poetic Imagination*, New York 2005, pp. 190–260

38 וייס, אותיות שמים וארץ (לעיל, הערה 3), עמ' 166–168, 191–201; וולפסון, שם, עמ' 201–202.

לא משהו ורוד ומזרזף בתוך גופך'.³⁹ תלמה תופשת את השפה כאלטרנטיבה עדיפה לגופה ולכוח ההולדה שלו.

הטקסט והגוף הפיזי מייצגים כאן שני קטבים מנוגדים: תלמה, המנוכרת מגופה, רואה בגוף דבר שיש להכריע, מוקד של תשוקות אסורות, אכזבות וגועל; לעומת זאת, השפה מייצגת את הגוף המדומיין, האידיאלי, זה שיכול וצריך להתקיים. השפה מטילה משמעת ומרות על הגוף ותוחמת את גבולותיו. כפי שצינו בראשית דברינו, המאבק בין הטקסט ובין הגוף הנשי קשור בתפישה התרבותית שלפיה תחום היצירה הנשית הוא היצירה של בני אדם דרך פעולת הרחם, ואילו היצירה הלשונית היא נחלתם של גברים. נדמה שתלמה הפנימה את התפישה הזאת, ועל מנת להיעשות ליוצרת היא מבקשת לשלול את גופה ובייחוד את איברי הרבייה שלה.

לכך מצטרפים גם התענית והסיגוף, שאותן עוברת תלמה על מנת ליצור גולם בכוח השפה. הפרקטיקות הללו, שביסודן מצויה השאיפה להכניע את הגוף הממשי על מנת ליצור את הגוף הטקסטואלי, מתוארות באופן המזכיר הפרעת אכילה: 'אל תשתי! אל תכניסי לתוכך דבר! רק כך, על סף ההתעלפות, תצליחי לנתק עצמך מהאנושיות המגעילה שלך ולהישאר כפירור מרוכז של רצון טהור'.⁴⁰ תלמה נדרשת להכניע את הגוף הנשי על מנת שתוכל לקחת חלק ביצירה הספרותית והמאגית בכוח ספר יצירה.⁴¹

היחס בין המילה לבין הגוף ביצר לב האדמה איננו הרמוני: המילים צריכות להכריע את הגוף ולדחוק אותו. במקום שבו אין מילים – כגון בשתיקתו של הגולם שאול, שאליה עוד נשוב – הבשר שולט ללא עוררין והתוצאות נוראות. אך לא מדובר כאן בעמדה סגפנית טהורה, שכן תפקידן הסופי של המילים הוא לספק את הגוף: תפקידן הוא לברוא את גופו הפיזי של הגולם, שנועד בתורו לספק את גופה הפיזי של תלמה. הבשר יוצא מתוך עצמו אל המילה, רק על מנת לשוב ולהיעשות לבשר. עוד מצטרף לדברים הארוס של הלשון. תמה זו, שזכתה להבלטה ניכרת בקבלה, מופיעה לפחות במדומזו כבר בספר יצירה, שיוצר את ההקבלה בין 'מילת הלשון' ובין 'מילת המעור' – בין הלשון ובין הפין: 'וכרת לו ברית בתוך עשר אצבעות רגליו והוא בשר מילה כרת לו ברית בתוך עשר אצבעות ידיו והוא לשון קשר עשרים

39 בלאו, יצר לב האדמה (לעיל, הערה 5), עמ' 71–72.

40 שם, עמ' 123.

41 לתיאור דפוס דומה של סיגוף אצל נזירות וקדושות נוצריות, שקשור לשליטה בגוף ובמיניות

(אף שללא ההיבט היצירתי), ראו C.W. Bynum, *Holy Fast and Holy Feast: The Religious*

Significance of Food to Medieval Women, Berkley CA 1987, pp. 189–218

ושתיים אותיות בלשונו'.⁴² מלבד ההקשר שמצוין במפורש – גם הלשון וגם הפין הם אתרים גופניים שמסמנים את הברית בין האל ובין עם ישראל – אפשר להצביע על קשר סמוי, שנובע מתורתו הקוסמולוגית והפואטית של ספר יצירה: בדומה לפין, גם הלשון מסמלת את כוח היצירה והפוריות האנושי. שניהם איברים של בריאה.⁴³ בלאו מפתחת את ההקשר הארוטי והמיני של הלשון, אלא שבמקום הפין הגברי היא מתמקדת ברחם הנשי. בניגוד ליחסי ההקבלה שבין הפין ובין הלשון שמתווה ספר יצירה, היחסים בין הלשון ובין הרחם הם יחסים של התנגדות, מאבק ולבסוף כפיפות: בריאת הגולם גורמת להפסקת המחזור של תלמה, מעקרת הלכה למעשה את הפוטנציאל היצירתי של רחמה: 'מאז הקמת את שאול חדל אורח הנשים שלך, זה השחור והמבוש'.⁴⁴ ביטול כוח ההולדה קשור במיאוס שתלמה חשה כלפי גופה, שזנכר לעיל, ובניסיונה לדחות ולהעלים אותו על מנת שתוכל ליצור בכוח השפה. יתר על כן, מעשה הבריאה בשפה מהפך את תפקידו של רחם האם ממקום שהעניק חיים למקור המוות: 'אני היא בתה של גילה, זו שגדלה ברחמה, באותו רחם הפונה כעת נגדה, באותו רחם המאכלס כעת בתוכו הריון-רעל נוסף, אח לתלמה, גוש תאים חיוור שימצוץ גם הוא את חייה מתוכה'.⁴⁵

שאול, תוצר המילים, נעשה כאמור למושא של תשוקה ארוטית. היבט גילוי העריות – שנרמז בתשוקה כלפי חנן, קרוב המשפחה שתלמה מתחרה עליו מול קרובת משפחה אחרת, דמוית-אחות – מתעצם כאן: הגולם הוא גם ילדה של תלמה וגם מאהבה, והאיחוד הארוטי עמו כרוך בשני אקטים של רצח (מותה של סבתא גרטה ומחלתה של אמה של תלמה).⁴⁶ יש כאן בין היתר שיקוף מעניין של מודל

A.P. Hayman, *Sefer Yesira: Edition, Translation and Text-Critical Commentary*, 42
Tübingen 2004, p. 181. וראו גם שם, עמ' 67.

על הקבלה זו בספר יצירה ובתורות נוספות, יהודיות ואחרות, ראו ליבס, תורת היצירה
(לעיל, הערה 1), עמ' 57–59.

בלאו, יצר לב האדמה (לעיל, הערה 5), עמ' 237. ראו גם שם, עמ' 193: 'אני תוהה אם
ייתכן ואיברתי את היכולת להביא חיים דרך אותו איבר אדום שבגוף משעה שזימנתי חיים
מכוחם של מילים ויאושי'. על יחס הטאבו כלפי הווסת והקשר שלו לרוחניות ולקדושה
נשית מחד גיסא, ולסלידה מפני הגוף הנשי מאידך גיסא, ראו ריין, ילוד אישה (לעיל,
הערה 15), עמ' 136–140.

בלאו, יצר לב האדמה (לעיל, הערה 5), עמ' 191.

כפי שמציינת אליאור, נוכחות נפקדות (לעיל, הערה 10), עמ' 178, מסורות קבליות מסוימות
מכירות באפשרות להפרתם של איסורי עריות על ידי 'מי שהאדנות והשלטון שלו בשמים
ובארץ, מי שפטר ממוסרות המוסר ומגבולות הטאבו ... החלוקה המטפורית בין "עריות הם
שרביטו של מלך", המתייחסת לזכויות יתר בעולם הגברי ולחירות ריבונית לקבוע גבולות,
לבין עריות כערווה וכבושת, המתייחסת לשלילת זכויות מנשים ולכפיית גבולות, מזהה את

האישה כאובייקט של השלכה, שממלאת את כל התפקידים המשפחתיים שיש לגבר צורך בהם: בת, אם, אחות ורעיה. לצד זה, שאול עצמו הוא נטול מילים – יש בו רק גוף, שמעמיד את עצמו לרשותה הגופנית של תלמה. במובן זה אפשר לראות בסיומו של הספר דווקא את ניצחונו של הגוף, כאשר שאול – באקט הנשיקה הגופני, שהוא גם מפגש של לשונות – מעביר את הפתק מפיו אל פיה של תלמה, וכך מפנה את לשונה נגדה. אף שלא ברור מה פירושה של המחווה הזאת, ניכר שהיא מבטאת היפוך של יחסי הכוח בין תלמה ובין שאול ואת התגברותו על יוצרתו.⁴⁷

כאן אנחנו מגיעים ליסוד מרכזי נוסף ביצר לב האדמה, והוא הדיאלקטיקה שבין דיבור לשתיקה. משהו מכך קיים גם בספר יצירה: 'עשר ספירות בלימה בלם פיך מלדבר'⁴⁸ – אזהרה זו, שמופיעה בפרק הראשון של ספר יצירה ככל שלושת הנוסחים, מקדימה את הדיון באותיות ותוחמת במובן מסוים את גבולותיו.

ביצר לב האדמה הדיאלקטיקה הזו באה לידי ביטוי בראש ובראשונה בדמותו של שאול, שנברא במילים אך הוא נעדר מילים. השתיקה מותירה אותו ואת מניעיו בגדר חידה. השם 'שאול' שתלמה מעניקה לו – מלבד ההתייחסות למלך המקראי

הטוב עם המין האחד ואת הרע עם המין האחר'. יתכן שהיבט זה של פריצת גדרי העריות קשור גם הוא בעמדתה של תלמה התובעת את ריבונותה אל מול העולם הגברי ואל מול האל. להקשר גילוי העריות שבמיתוס הבריאה בבראשית ב ראו א' פריס, הבריאה לפי חוה: גישה ספרותית פמיניסטית למקרא, תל אביב תשנ"ו, עמ' 42.

לטאבו העריות ולהפרכתו בקבלה ראו בין היתר ר' קרא-איוואנוב קניאל, קדשות וקדושות: אמהות המשיח במיתוס היהודי, תל אביב תשע"ד, עמ' 178–205; L. Sachs-Shmueli, 'A Castilian Debate about the Aims and Limits of Theurgic Practice: Rationalizing Incest Taboos in the Zohar, Moses de León, and Joseph of Hamadan', J.P. Brow and M. Herman (eds.), *Accounting for the Commandments in Medieval Judaism: Studies in Law, Philosophy, Pietism, and Kabbalah*, Leiden-Boston 2021, pp. 208–228

בנוסף לכך, גילוי עריות הוא גורם חשוב בפרנקנשטיין מאת מרי שלי. כפי שנראה להלן אף פרנקנשטיין הוא מקור השראה מרכזי עבור יצר לב האדמה. ראוי לציין עוד כי מוטיב גילוי העריות בפרנקנשטיין מקורו כמדומה בסיפור אדם וחוה, בתיווכו של מילטון ראו גילברט וגובאר, המטרופת בעליית הגג (לעיל, הערה 8), עמ' 228–229.

47 ייתכן שיש כאן גם רמיזה לרעיון של 'מיתת נשיקה', שמופיע בתלמוד וזכה לפיתוח ניכר בקבלה: ראו J. Hecker, 'Kissing Kabbalists: Hierarchy, Reciprocity, and Equality', L.J. Green (ed.), *Love – Ideal and Real – in the Jewish Tradition from the Hebrew Bible to Modern Times*, Omaha 2008, pp. 172–175

48 היימן, ספר יצירה (לעיל, הערה 42), עמ' 72. וראו ליבס, תורת היצירה (לעיל, הערה 1), עמ' 55–56.

הגבוה משכמו ומעלה מכל העם,⁴⁹ הרמיזה להיותו 'מושאל' ממקום אחר והרמיזה לשאול – מסמך גם את היותו שאלה שנותרת ללא מענה. הוא עצמו מהווה מעין טקסט: הוא נברא מתוך שפה ויצר ופועל בעולם, אך איננו יכול לדבר בעצמו ולכן הוא נותר תמיד פתוח לפרשנות. שאלת הטקסט השותק עולה בצורה החדה ביותר במה שקשור ביחסיו של שאול עם תלמה. בן זוג שאיננו יכול לבטא אהבה במילים מותר תמיד את השאלה האם האהבה אומנם קיימת: 'איני יכולה שלא לתהות על מרכיבי אותה "אהבה"'. האם הוא מסוגל לאהוב? האם תגובותיו רכות ואוהבות כי הוא יודע שכך מצופה ממנו?⁵⁰ כפי שמחשבותיה של תלמה חושפות לפנינו, הטקסט לא מאפשר לנו להכריע האם תלמה למעשה אונסת את שאול, שבשל היעדר כוח הדיכוי – וגם בשל עמדת הכוח של תלמה עליו, שהיא מוחלטת אף יותר מעמדת כוח הורית – אין לו יכולת להביע את רצונו או לסרב לה.

אך גם תלמה, שבוראת במילותיה, מתאפיינת בשתיקה לא פחות מאשר בדיבור, ובייחוד במה שנוגע לביטוי הגוף עצמו. כשהיא מבקשת לממש את יחסיה עם שאול, עליה לפקוד עליו כדי שימלא את רצונה והיא מוצאת שאיננה מסוגלת לכך: "בבקשה, תרחם עלי..." המילים נחנקות לי בגרון. "אל תכריח אותי ... לא יכולה לבקש יותר ... לא אגיד יותר, לא..."⁵¹ משמוע הגוף ותחיתו בידי השפה אינם מאפשרים לתלמה לבטא את צרכיו של הגוף באותה שפה עצמה.

לאחר שהיא ושאל שוכבים לראשונה, תלמה שוקעת אל מחלה שאיננה מאפשרת לה להוציא קול. למרות חולשת הגוף עקב המחלה, עיקר המהפך שהיא עוברת הוא בין המילים ובין הגוף (ושוב – בייחוד בין המילים ובין איבר המין): 'שני הפיות שבגופי החליפו תפקידיהם, זה הפטפטני, המצוי בתחתית הפנים, חסום כעת ושותק, ואילו פי השני, זה המצוי בין הרגליים, פרוץ ופרוע, מרייר ומצעק בקול לאחר כל אותן שנות שתיקה'.⁵² לצד זאת, תלמה תוהה שמא מילותיה נמסרו לשאול: 'בלבי מקנן החשש שקולי נאלם לתמיד, אולי כעונש, אולי קולי עבר אליו, אולי משהו

49 ייתכן שבשם זה נרמז גם שגעונו של שאול המלך בסוף ימיו, שיגעון שבא לידי ביטוי במאבק לחיים ולמוות כנגד יורשו ומתקשר למוטיב רצח האם שעוד נעמוד עליו.

50 בלאו, יצר לב האדמה (לעיל, הערה 5), עמ' 166; ההדגשה במקור. אפשר לקרוא תהייה זו גם כשאלה לגבי אהבתה של תלמה עצמה – אהבה שהיא בסופו של דבר לא לגבר בשר ודם אלא ליצור שהוא השלכה של כוחה היוצר.

51 שם, עמ' 156. ראוי לשים לב לביטוי 'תרחם', הקשור גם בהיפוך תפקידו של הרחם, שעליו עמדנו לעיל.

52 שם, עמ' 158-159.

גדול יותר עבר בינינו כלילה ההוא, משהו שהפך את האיחוד בינינו לסופי ולבלתי ניתן להתרה.⁵³

נסכם בקצרה: ביצר לב האדמה, בלאו עוסקת באינטנסיביות ביחסים שבין גוף ובין שפה. בניגוד לספר יצירה, שמתווה יחסים של הקבלה ושל ממשלה בין שני התחומים ובו השפה נעלה על העולם החומרי וממונה עליו, יצר לב האדמה מתווה יחסים של מאבק מתמיד בין המילה והגוף, שכל אחד מהם שואף להכפיף את האחר תחתיו. עם זאת, יש אמביוולנטיות בשאלה מה מייצג כל אחד מן התחומים: לכאורה, על פי הבחנתה של אורטנר, הגוף הוא ייצוג של הטבע, מקום התשוקות וההדפסים, והשפה היא תחום התרבות, שתפקידו למשמע את הגוף ולהכריע אותו; אך למעשה, השפה היא בעלת מטעני ארוס ותשוקה משלה, והיא משמשת ככלי בשירותן של תשוקות הגוף. המאבק בין שפה ובין גוף בא לידי ביטוי גם ביחס דיאלקטי בין דיבור לשתיקה. השתיקה קשורה לכאורה בגוף – גופו השותק של הגולם וגופה של תלמה המתמסר לו ולתשוקותיה ומעלים את המילים – אלא שהגוף עצמו, כאמור, נוצר מתוך השפה ובכוחה. כך יוצא שהשתיקה אף היא נוצרת למעשה מכוח המילים, המתוות את גבולן שלהן.

כאמור, הגוף הנדון כאן איננו 'גוף' בעלמא, או הגוף הגברי ככרירת מחדל (כמו ברבים מן המקורות היהודיים העוסקים בגופניות). אדרבא, גוף ביצר לב האדמה הוא בראש ובראשונה הגוף הנשי, שהשפה – שפה כעניין כללי וחברתי, שמוטמע אל תוך דיבור פנימי – מבקשת למשמע אותו ולתחום את גבולותיו, עד כדי כך שאת תשוקותיו של הגוף אי אפשר כלל לדבר בשפה. עם זאת, השפה גם הופכת לנשק בידי אישה המבקשת לשחרר ולהעצים את עצמה ביחס לסביבתה. היחסים המגדריים הכרוכים בקשר שבין שפה לגוף מתהפכים ביחסיה של תלמה עם הגולם שיצרה, שאיננו יכול לבטא את רצונותיו ושהוא כפוף למילותיה. בדומה למצבה של אישה הנאלצת להשתמש במיניותה על מנת לשרוד ולהשיג את מבוקשה בסביבה גברית, הגולם משתמש ביחסים הגופניים כדרך להפוך את יחסי הכוחות בינו ובין תלמה. חשוב לציין שאין מדובר כאן באלגוריה, שבמסגרתה מוטיבים מספר יצירה הופכים לשיקוף של יחסים חברתיים. מתוך נקודת המוצא הפנטסטית של בלאו ביצר לב האדמה, בריאה בכוח השפה היא אפשרות ממשית, והיא מתרחשת על פי חוקים שקשורים בתורת הסוד ובפולקלור היהודיים. בהתאם לכך, העיסוק בספר יצירה ובתמות העולות ממנו איננו מפקיע אותו ממתכונתו המקורית, וההיבטים המגדריים מתווספים לעלילת הספר כמעין נדבך-על.

פעולתה החתרנית של תלמה איננה מתמצה בעצם היותה אישה היוצרת בכוח המילים במקום בכוח הגוף. כדי להבין את המהלך של בלאו במלואו, עלינו לבחון עתה את התפקיד שמייצגת תלמה לגולם שאותו היא בוראת ואת האופן שבו היא מהפכת את תפקידיו המגדריים המסורתיים.

גולם ומגדר ביצר לב האדמה

על מנת להבין את הדרך שבה משתמשת בלאו באגדת הגולם ביצר לב האדמה, עלינו לעמוד תחילה על ההקשרים המגדריים של אגדה זו. ישנה מחלוקת במחקר סביב השאלה האם הטקסטים המוקדמים העוסקים ביצירת גולם ייחסו לו רק ממד מיסטי-חוויתי, כפי שטען שלום,⁵⁴ או גם ממד פרקטי כפי שהציע אידל.⁵⁵ על כל פנים, גרסתו של הגולם שהתקבעה בתרבות הפופולרית קשורה באגדת הגולם של רבי אליהו מחלם – שם יוחס לגולם תפקיד פרקטי מובהק כסוג של אוטומטון-משרת, שנוצר על מנת לבצע את מלאכות הבית.⁵⁶ הגולם בצורתו זו הוא עובד יעיל, שאינו דורש שכר על עבודתו, אינו יכול לצאת מפתח הבית, ואינו ניחן ביכולת דיבור. לצד זאת, יש בדמותו גם היבט מאיים הקשור באדמה שממנה נברא, ושמתפרץ כאשר אדונו אינם שולטים בו כראוי.⁵⁷ קל לראות כיצד גולם זה מתקשר לדימוי פטריארכלי מסוים של נשיות – האישה כעקרת בית המוגבלת לספֶרה הביתית וקולה אינה נשמע; זאת ועוד וברקע לדברים, פוטנציאל פריעת הסדרים במקרה של שחרורה של האישה מן הסדר הפטריארכלי – פוטנציאל הקשור בדימוי האישה הפראית והמאיימת, שמשויכת ליסודות אדמתיים, גופניים וכאוטיים.⁵⁸

לעומת זאת, בעיבודים הפופולריים של מיתוס הגולם במאה העשרים, בייחוד החל מזה של יודל רוזנברג בספר נפלאות המהר"ל, יוחס לגולם תפקיד 'גברי' מובהק: הוא מתואר כדמות בעלת כוח אדיר, הפועלת דווקא בספֶרה החיצונית

54 שלום, פרקי יסוד (לעיל, הערה 7), עמ' 397-399.

55 אידל, גולם (לעיל, הערה 7), עמ' 85-86.

56 שם, עמ' 181-184.

57 שלום, פרקי יסוד (לעיל, הערה 7), עמ' 419-423.

58 על טקסטים מראשית העת החדשה שייחסו מגדר נשי לגולם ראו אידל, גולם (לעיל, הערה 7), עמ' 199-204; על הקשר בין הפרקטיקות ליצירת גולם ובין מבחן הסוטה, הקשור למיניות נשית ולמשטרה, ראו שם, עמ' 87-89. בבבלי, סנהדרין כב ע"ב נקבע כי 'אשה גולם היא' – אף ששם ודאי אין הביטוי משמש בהוראת 'גולם' במובן של יצור הנברא בידי אדם, אלא מצביע על כלי שלא הגיע לכדי גמר. על כל פנים, אין כוונתי לטעון שזוהי בהכרח המשמעות שיוחסה לגולם על ידי יוצרי האגדות מראשית העת החדשה, אלא רק שזוהי דרך אפשרית לפרש אותן, בין היתר כביטוי של חרדות ומתחים חברתיים מודחקים.

ומגנה על הקהילה היהודית מפני רודפיה בהקשר של עלילות הדם.⁵⁹ על פי מיה ברזילי, הגולם בתרבות הפופולרית במאה העשרים הוא בראש ובראשונה מייצג של המלחמה ואימתה; זהו גולם 'היפר-זכרי', שמייצג היפוך של הדימוי היהודי הקלסי ו'מעיר את תשומת לבם של הקוראים והצופים לפוטנציאל העצום וגם לסכנה של חציית גבול' אתניות ומגדריות.⁶⁰ תפקיד זה בא לידי ביטוי גם ביצר לב האדמה, שם המעשה הקודם של בריאת גולם בידי סבתא גרטה נועד לסייע למורדים בגטו ורשה. עוד יש להוסיף עניין שקשור ברעיון הגולם החל משלביו המוקדמים ביותר, והוא עצם הרעיון שלפיו לחכמים נתונה אפשרות להוליד – במובן של הענקת חיים לאדם אחר – מבלי צורך במעורבותה של אישה. את הרעיון הזה ראוי לדעת להבין בצירוף היחס האמביוולנטי כלפי יחסי מין וחיי משפחה שאפיין את תרבות חז"ל, בייחוד בבבל.⁶¹ אם התורה היא 'האישה האחרת' של העולם הרבני, כדברי דניאל בויארין,⁶² אזי הגולם הוא הילד שמחוץ לנישואין – ייצוג של האפשרות (לפחות התאורטית) לקיים את מצוות פרו ורבו ללא צורך במגע עם העולם הנשי.⁶³ תפישה זו קשורה גם היא בדימוי היוצר הגברי שמנקז את כוח 'פוריותו' אל הקולמוס הפאלי, וזוכה ביכולות כמו-אלוהיות ביחס לעולם בכלל וביחס לנשים בפרט.⁶⁴

אל מול תפקידים אלה עלינו להבין את התפקיד יוצא הדופן שלשמו בוראת תלמה את הגולם שלה ביצר לב האדמה – תפקיד של בן זוג ומאהב.⁶⁵ בכך היא מבצעת

- 59 שלום, פרקי יסוד (לעיל, הערה 7), עמ' 409-410 הערה 72. תפקיד דומה של מגן ונוקם הוענק לגולם לראשונה בשלב מעט מוקדם יותר, בין היתר בסיפורים קצרים מאת י"ל פרץ ושלום עליכם – ראו M. Barzilai, *Golem: Modern Wars and Their Monsters*, New York and Baltimore 2016, pp. 17-20.
- 60 ברזילי, שם, עמ' 13-14 ולאורך הספר.
- 61 על עניין זה ראו ד' ביאל, ארוס והיהודים (תרגום: כרמית גיא), תל אביב תשנ"ב, עמ' 49-81; ד' בויארין, הבשר שברוח: שיח המיניות בתלמוד (תרגום: עדי אופיר), תל אביב תשס"א.
- 62 בויארין, שם, עמ' 139-169.
- 63 לעניין חרדת ההולדה הגברית אצל חז"ל ראו בויארין, שם, עמ' 205-220. על הקשר בין גאולה ובין לידה בספרות חז"ל – שמבטאת תפישה מורכבת יותר כלפי תופעת הלידה, אך גם סוג של חרדה – ראו ד' קרא-איונוב קניאל, חבלי אנוש: הלידה בפסיכואנליזה ובקבלה, ירושלים תשע"ח, עמ' 366-371.
- 64 גילברט וגובאר, המטורפת בעליית הגג (לעיל, הערה 8), עמ' 3-16. ראוי לציין עוד כי בקבלה ובחסידיות התפתחו תפישות שייחסו תפקיד פורה ורוחני דווקא לרחם הנשי ולחווית הלידה, כבסיס לבריאה, לידה מחדש, תשובה, גאולה ועוד. ראו קרא-איונוב קניאל, שם, ובייחוד עמ' 332-394. קשה לקבוע שההיפוך של דמות הגולם שמבצעת בלאו קשור ישירות בתפישות אלה, אך ללא ספק מדובר במקבילה מעניינת הראויה לעיון.
- 65 רעיון דומה של בריאת גולם למטרות זוגיות מופיע בספרה של הלן וקר 'הגולם והג'יני', שראה אור בארה"ב בשנת 2013 (שש שנים לאחר יצר לב האדמה): ה' וקר, הגולם והג'יני

היפוך משולש של דמות הגולם. ראשית, אל מול הגולם של רוזנברג (ושל סבתה), היא בוראת את הגולם לא למטרה 'גברית' מלחמתית אלא למטרה 'נשית' רומנטית. שנית, אל מול דמות הגולם כמשרת, היא הופכת את יחסי הכוחות המגדריים: האישה היא היוצרת והגבר הוא המשרת התחום לביתה. ושלישית, היא מציגה תמונת מראה לדמות הגבר (הרבני) המוליד ללא מעורבות נשית, כאשר היא לא רק מולידה אלא אף מנהלת מערכת יחסים רומנטית עם גבר – ללא מעורבות גברית.

להיפוך זה יש לצרף ממד נוסף, הנוגע להיבט הספרותי. גילברט וגובאר כתבו על המצב ההיסטורי שבו כתיבה ספרותית נתפשה כנחלתם הבלעדית של גברים, ואילו נשים שימשו בעיקר כדמויות שהגבר-הסופר בעל הסמכות (מלשון author) פועל עליהן.⁶⁶ פעולת הכתיבה היא גם פעולה של כליאה, שליטה ונטילת קול.⁶⁷ כל ההיבטים הללו מתממשים גם בהקשר של הגולם שבוראת תלמה: הוא יצור ספרותי, טקסט, גבר, הנכתב בידי אישה ונתון באופן בלעדי לסמכותה, וכפי שצינו לעיל, אחד ממאפייניו הבולטים הוא היותו נטול קול משלו. במונחיה של פטרוצ'ינו שוויקארט (Schweickart), תלמה מכוננת את עצמה כקוראת חזקה המעצבת מחדש את הטקסט הגברי, המתגשם בדמות הגולם, מפקיעה אותו מן העולם הגברי ותובעת עליו בעלות לשם הגשמת מאווייה שלה.⁶⁸

ממד נוסף שחשוב להתייחס אליו בהקשר זה, הוא הזיקה שבין יצר לב האדמה ובין פרנקנשטיין מאת מרי שלי⁶⁹ – ששורות מתוכו אף משמשות כמוטו של הספר. למותר לציין שהרעיון של בריאת אדם מלאכותי, שעומד ביסוד פרנקנשטיין, דומה מבחינה תמטית לאגדת הגולם שבה עוסקת בלאו. ויקטור פרנקנשטיין הוא לכאורה

(תרגום: שרון פרמינגר), ראשון לציון תשע"ג. ביצירה זו הגולם 'חווה' היא אישה שנבראת על מנת לשרת את צרכיו המיניים של גבר, ולומדת בהדרגה כיצד לעמוד ברשות עצמה במסגרת סיפור הגירה הקשור באידיאל החלום האמריקני. עלילת הגולם והג'יני עוסקת אף היא בהיבטים של מגדר, אך נעדרת את סוג ההיפוך המגדרי שמבצעת בלאו.

66 חשוב לציין עוד שהמשמעות המקורית של המילה Auctor היא מקור, מה שמחזק את התפישה שלפיה הגבר הוא המקור והאישה העתק שכפוף לו – דבר שאף הוא מתחבר כמובן לרעיון הגולם (וגם לאישה שנבראה מצלעו של אדם בבראשית ב).

67 גילברט וגובאר, המטורפת בעליית הגג (לעיל, הערה 8), עמ' 11–14.

68 P.P. Schweickart, 'Toward a Feminist Theory of Reading', E.A. Flynn and P.P. Schweickart (eds.), *Gender and Reading: Essays on Readers, Texts, and Contexts*, Baltimore and London 1986, pp. 49–50

69 מרי שלי, פרנקנשטיין (תרגום: שרון פרמינגר, הקדמה והערות קארן קריינר), תל אביב תשס"ה.

גבר המבקש לכרוא ללא אישה, בדומה לכוראי הגולם היהודיים.⁷⁰ אך הביקורת הפמיניסטית והקווירית כבר היטיבה לעמוד על כך שפרנקנשטיין עצמו – כמו גם היצור שאותו הוא בורא – מתאפיינים בהיפוך מגדרי ומוצגים לעיתים כדמויות נשיות. כך, בין היתר, מעשה הבריאה של פרנקנשטיין במעבדתו דמוית הרחם מתואר באופן המזכיר לידה;⁷¹ והיצור הרחוי ונטול ההיסטוריה, שנתפש כמפלצתי, מייצג היבט מחוויית הקיום הנשי כפי שזו הצטיירה לשלי מחייה שלה. יתר על כן, גילברט וגובאר עמדו על כך שדמויותיהם של פרנקנשטיין ושל היצור גם יחד משקפות בצורות שונות את דמותה של חוה כפי שהיא מצטיירת בגן העדן האבוד מאת מילטון.⁷²

הטיפול של בלאו באגדת הגולם ממשיך כמובן מסוים את הכיוון הזה של פרנקנשטיין, ועם זאת גם חורג ממנו חריגות ניכרות: תלמה היא דמות נשית במובהק, אך מעשה הבריאה שלה איננו דומה ללידה אלא הופכי לה – דבר שבא לידי ביטוי גם ביצירה בכוח השפה וגם בהפסקת המחזור הכרוכה בה. שאול, לעומת זאת, הוא דמות גברית מובהקת. פרנקנשטיין מתאפיין ביחסים מגדריים אמביוולנטיים שבין פרנקנשטיין ובין היצור, שהם גם האל היוצר את אדם אך גם חוה היולדת את עצמה. לעומת זאת, תלמה ושאול הם במובהק גבר ואישה, ומאבק הכוח שמתפתח ביניהם הוא מאבק על שליטה. בהתייחס לסיפור גן העדן, שהוא דגם מרכזי בפרנקנשטיין, המאבק בין תלמה לשאול הוא מאבק סביב השאלה האם 'וְאֵל אִישׁ תְּשׁוּקָתָךְ וְהוּא יִמְשַׁל בְּךָ'.⁷³

A.K. Mellor, *Mary Shelley: Her Life, Her Fiction, Her Monsters*, New York 1988, 70 p. 40

E. Moers, 'Female Gothic', idem, *Literary Women: The Great Writers*, New York 1976, pp. 90–98

72 ג' מילטון, גן העדן האבוד (תרגום: ראובן אבינעם, עריכה, מבוא ונספחים: אסתר י' בית הלחמי, איורים ויליאם בלייק), תל אביב תשמ"ב. גילברט וגובאר, המטורפת בעליית הגג (לעיל, הערה 8), עמ' 229–247. לקריאות פמיניסטיות נוספות של 'פרנקנשטיין' ראו בין היתר M. Homans, *Bearing the World: Language and Female Experience in Nineteenth-Century Women's Writing*, Chicago 1986; D.L. Hoeveler, *Gothic Feminism: The Professionalization of Gender from Charlotte Smith to the Brontës*, Pennsylvania 1998; E.J. Clery, *Women's Gothic: From Clara Reeve to Mary Shelley*, Tavistock 2000

73 בראשית ג 16. חלקו הראשון של הפסוק, 'בעצב תלדי בנים', אף הוא כמובן רלוונטי מאוד לתמות של יצר לב האדמה, כפי שראינו לעיל. ובהקשר זה יש להזכיר גם את דמותה של לילית, המתוארת במדרש מאוחר כאשתו הראשונה של אדם שסירבה לטור למרותו. דמות זו, כמודל לנשיות עצמאית, היא מוקד משמעותי בספר מאוחר יותר של בלאו, האחרות.

לבסוף, דיון זה לא יהיה שלם בלי להתייחס בקצרה להקשרים המגדריים של סיפור גן העדן עצמו, שהשם 'יצר לב האדמה' רומז אליו. כפי שהראתה אילנה פרדס, בעקבות קאסוטו והמחקר הפסיכואנליטי, סיפור זה כולל ממד משמעותי של עימות סביב הולדה, בריאה והשאלה למי שייך הכוח להעניק חיים. מצד אחד, חוה היא לכאורה 'אם כל חי', כפי שמעיד עליה שמה; אך מצד אחר, שם זה מוענק לה בידי אדם, שמתוך גופו היא 'נולדה', על פי סיפור הבריאה בבראשית ב, שגם בו אפשר לראות ביטוי של 'קנאת הריון' גברית. חוה המכריזה 'קניתי איש את ה' תובעת לה בעלות על פעולת הבריאה לא רק ביחס לאדם אלא אף ביחס לאל עצמו, אך נענשת בהמשך על ההיכרס שבחכמה זו, וסופה שהיא מקבלת על עצמה את הבעלות האלוהית על ההולדה.⁷⁴ במובן זה יש אולי לקרוא את בריאת הגולם בידי תלמה כמקבילה למעשה של חוה – חזרה על מעשה בראשית, המבקשת להפך מחדש את יחסי הכוחות בין המינים (או שמא להשיב אותם על כנם).

ספר יצירה ושושלת היצירות הנשיות

כפי שצינינו לעיל, ליצירת הגולם בידי תלמה קודם מות סבתה שמוסרת את חייה בעבורה, ואחרי יצירתו מתה אמה, בהיפוך כוחו המעניק חיים של הרחם לכוה של מוות. מוטיב זה מתקשר למסורת מדרשית מוקדמת הנוגעת לגולם ולספר יצירה, ולפיה הקמת הגולם מאיימת על האל כיוצרו של האדם. במדרש שנדון רבות במחקר מסופר על ירמיהו וכן סירא שבראו אדם בכוח ספר יצירה. על מצחו הופיעו המילים 'ה' אלהיכם אמת', והוא מחק (או ביקש למחוק) את האל"ף של המילה 'אמת' והזהיר אותם כי בעקבות המעשה שלהם עלולים בני אדם לעבוד

למחקרים על דמותה של לילית, שזכתה להדגשה ניכרת בספרות הקבלית, ראו בין היתר ג' שלום, שדים, רוחות ונשמות: מחקרים בדמונולוגיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 60–102; ע' פינטל, התפתחותם של לילית אשמדאי וסמאל ביהדות מן המקרא עד לתקופת הגאונים, ירושלים תשמ"א; נ' אברבנאל, חוה ולילית, רמת גן תשנ"ד; ד' רוזנצויג, לילית – שדה בעל הפרעת אישיות גבולית: 1000 שנים ראשונות של לילית היהודית, תל אביב תש"ע; ש' אסולין, 'הפגם ותיקונו': נידה, לבנה ושכינה', קבלה כב (תשע"א), עמ' 193–251; א' וולפיש-פרנקל, 'כפל פניו של המיתוס הזוהרי: קריאה ספרותית של מיתוס לילית בווהר', דעת (בדפוס); הנ"ל, 'בין מודרת למורדת: מבט מגדרי על מיתוס לילית בווהר', מסכת יח (תשפ"ג-תשפ"ד), עמ' 441–901; N. Berman, *Divine and Demonic in the Poetic Mythology of the Zohar: the 'Other Side' of Kabbalah*, Leiden and Boston 2018, pp. 193–223, 242–249

אותם במקום את האל.⁷⁵ בלאו מציגה גרסה רדיקלית של המסורת הזאת, ולפיה יצירת הגולם בידי מיסטיקן כרוכה בהכרח במעשה, או לפחות בתשוקה, של רצח אב. כדי להבין במדויק את המהלך של יצר לב האדמה, עלינו לבחון תחילה את השושלת שאליה משתייכת תלמה.

בראשית הדברים נזכר כי ספר יצירה עצמו מובנה ביצר לב האדמה כירושה משפחתית. אף שהספר כולל תכנים הנוגעים ליצירה לשונית ולבריאית גולם, לא מדובר בחיבור המוכר לנו בתור ספר יצירה, שאפשר למצוא כיום מהדורה שלו בחנויות ספרים או בחיפוש אינטרנטי, אלא באובייקט קדום, עתיק ומאיים.⁷⁶ הספר העתיק מוטל בקרן זוית בביתה של ניצולת שואה קשישה. למרות העיסוק בספר יצירה ובמקורותיו, דמותו של אברהם – שספר יצירה מיוחס לו באופן מסורתי – איננה מוזכרת כלל לאורך יצר לב האדמה. במקום זאת ספר יצירה מתואר כחפץ העובר בירושה מסבתא לנכדתה. זוהי שרשרת מסירה נשית, משפחתית ונסתרת, שעומדת בניגוד לשרשרת המסירה הקנונית שמתוארת בין היתר במסכת אבות.⁷⁷ ספר יצירה מעוצב אפוא כדבר שמצוי מחוץ למסורת המקובלת ועומד בניגוד אליה: לא במקרה היריב שמתייצב בדרכה של תלמה ומבין את מעשיה ומתנגד להם הוא הרב שטאובר, נציג הממסד הרבני (שבין היתר חוקר את תלמה בשאלה האם הגולם מהול – סימן מכונן של גבריות יהודית נורמטיביות, שהוא גם מן ההיבטים ההלכתיים המעטים המוזכרים בספר יצירה).⁷⁸ העיסוק בספר יצירה ובריאית הגולם באמצעותו מוכנים ביצר לב האדמה כמעשה של מרד כנגד המסורת וגורמי

75 על מדרש זה וגלגוליו ראו בין היתר שלום, פרקי יסוד (לעיל, הערה 7), עמ' 399–403; אירל, גולם (לעיל, הערה 7), עמ' 89–90; וייס, ספר יצירה (לעיל, הערה 2), עמ' 91–102, וההפניות שם, הערה 18.

76 ראוי לציין כי אופן הופעתו ועיצובו של ספר יצירה ביצר לב האדמה מזכיר את מיתוס התורה הקדומה, שהיא מקורה של התורה שבכתב אך איננה זהה לה. התורה הקדומה מתוארת כאובייקט ששימש לבריאית העולם והיא בעלת כוח מאגי עצום. טקסט קדום למדי מתאר את ספר יצירה כחלק מאותה תורה קדומה, שהוצא מתוכה והוענק לאברהם, וייתכן שזה הבסיס לתיאור ספר יצירה שלפנינו. ראו וייס, ספר יצירה (לעיל, הערה 2), עמ' 98–99, 101–102; idem, 'The Reception of Sefer Yetsirah and Jewish Mysticism in the Middle Ages', *Jewish Quarterly Review* 103,1 (2013), pp. 31–33, 45–46.

77 מדובר בהיפוך כפול, שכן במסכת אבות תלמידי החכמים מעבירים 'טקסט' על־פה, ואילו כאן נשים מעבירות טקסט שהן אינן קוראות בו, והוא למעשה אובייקט.

78 בלאו, יצר לב האדמה (לעיל, הערה 5), עמ' 206–207. על ברית המילה בספר יצירה ועל משמעויותיה ראו מרוז, דחיסות סמנטית (לעיל, הערה 1), עמ' 402–403; הנ"ל, 'פולמוס בין־דתי, משיחיות והתגלות בנוסח הקצר של ספר יצירה', בנתיבי השלום והדעת: מחווה לאביעזר רביצקי, דעת 1,81 (תשע"ו), עמ' 4–7.

הסמכות הנורמטיביים. כך, הניסיון הראשון של תלמה וחנן להשתמש בספר על מנת ליצור גולם מתואר כמקביל לסיפור עץ הדעת: 'אני זוכרת את הפעם הראשונה ששיתפתי את חנן בסודי. בתחילה לא רצה לשמוע, אך לאט-לאט הלכה התנגדותו ונחלשה... וכך פיתיתי אותו כפי שפיתיתי אני'.⁷⁹ בעיצוב המעמד הזה מגלמים חנן ותלמה את דמויותיהם של אדם וחוה,⁸⁰ סבתא גרטה – מייסדת שושלת המסירה הנשית – ממלאת את תפקיד הנחש, המפתה הראשוני, וספר יצירה – את תפקידו של הפרי האסור. הגולם הוא פרי של הפיתוי, אולי בהקבלה מרומזת למרדה של חוה ולהכרזתה עם הולדת קין כי 'קָנִיתִי אִישׁ אֶת ה'.'⁸¹

הירושה של ספר יצירה מייצגת גם הורשה של כוחות היצירה עצמם, שנמסרים בסתר לאורך השושלת הנשית. בהתאם לכך, סימן ההיכר שמבנה את השושלת שאליה משתייכת תלמה הוא בראש ובראשונה היצר והתשוקה. בכמה הזדמנויות מתוארות תלמה וסבתא כנשים שרצו יותר מדי, או באינטנסיביות גדולה מדי. 'אתן דומות מאוד', אומר לתלמה הרב שטאובר. "שתיכן רוצות". "וזה פשע כל כך גדול, לרצות?" "לרצות עד כדי כך, כן".⁸² רצונה של תלמה, כפי שציינו לעיל, מושטר והודחק, אך הוא מוסיף לבעבע מתחת לפני השטח עד להתפרצותו בבריאת הגולם. ספר יצירה והגישה אליו קשורים ברצון הזה, ביצר הגדול ממדי המציאות. אותו יצר – שאף העניק את שמו לכותרת הספר, משחק על הביטוי 'יצר לב האדם רע מנעוריו', המתייחס גם להקשריו האדמתיים והמאיימים של הגולם – מיוצג שוב כקשור בנשיות ובייחוד במיניות וביצירה נשית.

השושלת שתלמה משתייכת אליה ומוטיב רצח האם קשורים גם הם בראייתת של תלמה כאישה המבקשת ליצור על רקע מסורת גברית. הרולד בלום עסק רבות ב'חרדת ההשפעה' וביחסים האדיפליים שבין יוצר ובין קודמיו, שאותם הוא מבקש להחליף ולרשת דרך מאבק ואלימות ספרותית.⁸³ גילברט וגובאר תיארו את המודל הזה כמודל גברי, שאיננו רלוונטי למצבן של נשים סופרות. אלה, לטענתן, מצליחות

79 בלאו, שם, עמ' 87.

80 וראו לעיל, ליד הערה 72, על מקומם של אדם וחוה בגרסתו של מילטון בפרנקשטיין מאת מרי שלי.

81 בראשית ד 1. לפסוק זה ולמשמעויותיו ראו לעיל, ליד הערה 68. המוטיב של מסורות נשיות מודחקות, המתנגדות לשלטון ההגמוני (הגברי) של האל היהודי, מופיע רבות יחסית ביצירות פנטזיה המבוססות על מקורות יהודיים – אף כי לרוב מקורן של מסורות אלה בלילית כייצוג של הנשיות המורדת והמורדת. ראו לדוגמה א' אשרי, סימנטוב, אור יהודה תשס"ח; י' איגוס, מדרש לילית, אור יהודה תשע"א.

82 בלאו, יצר לב האדמה (לעיל, הערה 5), עמ' 108.

83 H. Bloom, *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*, New York and Oxford

לא כאשר הן מאמצות 'מודל אלקטרה' כמקבילה למודל האדיפלי האלים שהציע בלום, אלא כאשר הן מחליפות את מודל חרדת ההשפעה ורצח האב בהסתמכות על השושלת הנשית כמקור להשראה וליצירה משותפת.⁸⁴

אך ניכר שהשושלת הנשית שתלמה משתייכת אליה איננה מתפקדת על פי מודל הרמוני זה. במקום זאת סבתה של תלמה מתוארת כמי שפיתתה אותה ליצירת הגולם על מנת לממש את מטרותיה שלה, ותוך כדי כך הסיתה אותה נגד אמה: 'אני תוהה לפתע מה חלקה של סבתא בבזו הקבוע שנשאתי תמיד כלפי אמי, עד כמה נטעה היא אותו בי, כפי שנטעה בי את הרעיון להקים גולם. האין מדובר בזוג פעולות תאומות?'⁸⁵ ככל שהעלילה מתקדמת, הולכים ומצטברים הרמזים לכך שתלמה – שוב, בדומה לחוה – חשבה שהיא עושה את רצונה שלה אך למעשה פותתת בידי כוח אחר ושוחר רע: 'זהו סיפורך, לא סיפורה של גרטה סנדר, לא כן? לא כן?'⁸⁶ וגם תלמה בתורה, כחלק מתהליך התממשותה כיוצרת, 'רוצחת' באופן מטפורי או ממשי את דמויות האם שלה. אם כן, היחסים בין תלמה ובין סבתה משעתקים במדויק למדי את מודל חרדת ההשפעה של בלום: סבתא גרטה, היוצרת המקורית, מבקשת להכפיף את תלמה למטרותיה וליצירתה שלה, ואילו תלמה נאלצת להרוג אותה ולהשתחרר מהשפעתה לפני שתוכל לצאת לחופשי.

ככל שמתקדמת עלילת הספר, תלמה נתקלת בייצוגים נוספים של גבריות שמבקשים להכפיף אותה אליהם ולדכא את תשוקותיה: 'שני הגברים האלה מטיפים לך מוסר, רוצים לכבות את מה שמשאיר אותך בחיים', חושבת תלמה, מזהה בין חנן – אהובה לשעבר – ובין הרב שטאובר.⁸⁷ גם שאול, הגולם שהקימה תלמה מתוך יצרה, פונה לבסוף כנגדה והופך לייצוג נוסף של גבריות עוינת ושתלטנית. הדבר בא לידי ביטוי באופן החד ביותר כאשר שאול וחנן נאבקים על תלמה, רגע שהוא לכאורה כל מה שייחלה לו – אך למעשה מעורר בה רק סלידה: 'מביטים בי באותו מבט תובעני, מייחלים למה? למה? מוצצים ממני את כל מה

84 גילברט וגובאר, המטרופת בעליית הגג (לעיל, הערה 8), עמ' 46–50. על הצורך במסורת לשם כתיבה ספרותית של נשים ראו גם ו' וולף, חדר משלך (תרגום: יעל רנן), תל אביב תשס"ד, עמ' 88–90. לניסוח של יחס ההזדהות של קוראות פמיניסטיות כלפי נשים שהן סופרות, והניגוד בין יחס זה לבין המודל שמנסח בלום, ראו שוויקארט, תאוריה פמיניסטית (לעיל, הערה 68), עמ' 44–48, 51–53. לדיון מעמיק בנושא של שושלות נשיות ורצח אם

ראו L. Irigaray, *Sexes and Genealogies* (trans. Gillian C. Gill), New York 1993. 85 בלאו, יצר לב האדמה (לעיל, הערה 5), עמ' 239. על יחסי אימהות ובנות בספרות העברית, וההקשר שלהם בתאוריה הפמיניסטית, ראו רתוק, הקול האחר (לעיל, הערה 12), עמ' 203–216.

86 בלאו, שם, עמ' 251; ההדגשה במקור.

87 שם, עמ' 221.

שנשאר, מצפים למשהו שאיני מסוגל עוד לספק. איני יכולה לשאת עוד את ההשייה במחיצתם'. ולאחר מכן: 'אני מבינה שהקרב ביניהם ממשיך ומתקיים בתוך ראשי. הוא לא יסתיים לעולם'.⁸⁸

הייררכייה ושברה

כיאה לאימה גותית, יצר לב האדמה מסתיים בטרגדיה: המיניות הנשית שהודחקה ודוכאה, זו שבאה לידי ביטוי בספר יצירה ובמעשה הגולם, נהפכת לדבר מזרה אימים, למעשה של אלימות, של רצח אם ורצח בת שמשבש סדרי עולם, וסופו שמותיר את תלמה בעמדת כפיפות עמוקה עוד יותר – כשייתכן שהיא עצמה נעשית לגולם המצוי תחת שליטתו של שאול. בלאו משתמשת בציפיות של הקוראים מן הסוגה הספרותית ומעורדת אותם לשאול היכן הייתה שגיאתה של תלמה? האומנם החטא שלה היה עצם בריאת הגולם, וההתמסרות ליצר הכרוכה בכך? ברצוני להציע כמה קריאות אפשריות, שיעזרו לשרטט את האפשרויות הפרשניות שמציע יצר לב האדמה ומתוך כך גם את יחסיו עם ספר יצירה.

במבנה הקלסי של טרגדיה החטא שעליו נענש הגיבור הוא חטא ההיבריס. הניסיון להידמות לאל באמצעות בריאה – כפי שעשתה תלמה – הוא ביטוי מובהק של היבריס כזה, וסופו להוביל לכישלון ולחורבן. דוגמה להיבריס ולעונשו אפשר למצוא בפרנקשטיין, שקווי הדמיון בינו ובין יצר לב האדמה הוזכרו לעיל, וכמובן ברעיון הגולם הקם על יוצרו. אזהרה בדבר ההיבריס האנושי הכרוך בבריאת גולם מופיעה כבר בסיפור על ירמיהו ובן סירא,⁸⁹ אם כי נראה שתיאור של גולם הפוגע ביוצרו מופיע לראשונה רק בעת החדשה, באגדה על רבי אליהו מחלם.⁹⁰ על כל פנים, אפשר להציע כי תלמה – בדומה לסבתה, וליוצרים אחרים של בני אדם מלאכותיים בספרות – נענשה על עצם ניסיונה להידמות לאל הבורא. קריאה זו משמרת למעשה את ההייררכיות הקיימות, ותלמה משלמת מחיר על ניסיונה לחרוג מהן.

אפשרות אחרת היא שתלמה נענשת על ניסיונה להכחיש את הגוף ולדחוק אותו. מעשה היצירה, כך מבקשת בלאו לומר לפי הצעה זו, לעולם איננו סטרילי, רוחני ו'טהור' כפי שמדמינת תלמה. פנטזיה זו היא בעצמה פנטזיה גברית, הכרוכה בתפישה רואלית של גוף-נפש ובניתוק בין היצירה – הנתפשת כדבר רוחני ונעלה – לבין

88 שם, עמ' 255.

89 ראו לעיל, ליד הפניה להערה 76.

90 אידל, גולם (לעיל, הערה 7), עמ' 181–184.

הגוף (ובייחוד הגוף הנשי) על גשמיותו.⁹¹ על פי קריאה זו, דווקא היצירה הרוחנית הטהורה היא יצירה מעוותת, המשבשת סדרי עולם (גם כאן, הדוגמה של פרנקנשטיין היא רלוונטית ביותר).⁹² כשם שהמעשה הספרותי איננו יכול להיות מנותק מגוף ומיוצר(ת), על אחת כמה וכמה היצירה של גוף אנושי. קריאה כזו מציבה את יצר לב האדמה בין היתר כביקורת חריפה על ספר יצירה ועל המסורת הפרשנית שלו, שמבקשת לעקור את העולם מחומריותו ולעגן אותו בשפה על חשבון הגוף.⁹³ אפשרות שלישית היא כי כישלונה של תלמה נעוץ דווקא בכניעה שלה להייררכיות הקיימות. בריאת הגולם היא אומנם מעשה חתרני ויוצא דופן במובנים רבים, אך בסופו של דבר, התכלית שלשמה היא נעשית היא תכלית נורמטיבית של מציאת בן זוג, והיא מונעת מתוך התפישה שלפיה תלמה איננה שלמה בלעדיו. גם המאבק של תלמה הוא אף פעם לא כנגד גברים: היא נאבכת באמה ובסבתה ובנילי בת דודתה, שהתחרות ביניהן על חנן היא שהובילה את תלמה לברוא את הגולם מלכתחילה. רק לקראת סוף הספר, בעקבות שרשרת האסונות שפוקדת אותן, תלמה ונילי מסוגלות להרפות מן המאבק על הערכתם של גברים ולגלות את האחוה היסודית ביניהן – אחווה שכמו המאבק ביניהן, מבוססת גם היא על הגוף הנשי.⁹⁴ עם זאת, ההבנה מגיעה מאוחר מכדי למנוע את האסון.

יתר על כן, ביחסיה עם שאול תלמה אומנם מהפכת את ההייררכייה שבין גבר לאישה, אך איננה מבטלת אותה, אלא משיתה את הדיכוי הקיים על בריאתה החדשה, שנבראת כך שאיננה יכולה לסרב לה. שאול הוא עתה זה שכבול לבית בעל כורחו, נטול קול, ומחויב לספק את תשוקותיה של אדוניתו בין אם הוא רוצה בכך ובין אם לאו. אפשר לטעון כי ההתמרדות של שאול, איננה אלא המשך של אותם יחסי כוחות – של המשוועבד שאין לו דרך לזכות בחירותו מלבד להפוך למשעבד. במילותיה של אודרה לורד, אי אפשר להפיל את בית האדון באמצעות

91 על היחס השלילי כלפי גוף האישה ומיניותה בתהליך ההריון והלידה, ועל השלכותיו הבעייתיות, ראו ריץ', ילוד אישה (לעיל, הערה 15), עמ' 190–220.

92 וראו מוארס, גותיקה נשית (לעיל, הערה 71), עמ' 90–98, על פרנקנשטיין כאימה העוסקת במציאות הלידה, בניגוד למיתוס הרווח בתקופה שבה נכתב על לידה כעל מאורע טהור ומבורך. ראו גם מלור, מרי שלי (לעיל, הערה 70), עמ' 40–42.

93 אם כי, כמובן, המסורת היהודית התוותה יחסים מורכבים יותר בין גוף לטקסט, וראו לעיל, הערה 37.

94 בלאו, יצר לב האדמה (לעיל, הערה 5), עמ' 255: 'אני מתבוננת בה, חשה אליה קרבה פתאומית. היא לא תיתמר מעלי בגופה, ידיה אינן חזקות מידי, גופה של נילי מכיל רחם אחד ושתי שחלות. מחשבתה עקמומית ופתלתלה כמו שלי'. על הפניית המבט הספרותי אל יחסים בין נשים – במקום אל יחסי אישה-גבר – ועל חשיבותה, ראו וולף, חדר משלך (לעיל, הערה 85), עמ' 92–106.

כלי האדון⁹⁵ – וההייררכייה שטבועה בדמות הגולם, גם כאשר היא מהופכת, עודנה כלי של דיכוי. כמובן, קריאה זו מובילה למסקנה הפוכה מן הקריאה הראשונה, וקוראת לפירוקן של ההייררכיות באשר הן.

לבסוף, אפשר להציע כי בדומה לגיבורי הטרגדיה הקלסית, תלמה לכודה בעולם שבו היא נדונה להיכשל ויהי מה. חייה לפני בריאת הגולם היו חיים של אומללות, בדידות ושנאה עצמית, והמרד שאליו דחפו אותה הנסיבות לא הושיע אותה אלא רק הפיל אותה אל תוך מלכודת מסוג חדש. על פי קריאה כזו, תלמה משקפת את מצבה של אישה יוצרת במציאות שמכוונת עדיין לדיכוי מיניותה ויצריה, אישה שהפנימה לעומק נורמות של בושע בעצמה ובגופה. בעולם כזה גם כוחות היצירה שלה – כאשר היא מצליחה לגלות אותם מתוך מעשה של מרד – נדונים לפנות לבסוף כנגדה.

סיכום

ביצר לב האדמה שהרה בלאו מרבה לעסוק בתמות מספר יצירה ולפרש אותן מחדש. הסוגה הספקולטיבית⁹⁶ שבה היא כותבת, מאפשרת לבלאו לקבל כפשוטן את הנחות המוצא הקוסמולוגיות של ספר יצירה בדבר כוחה הבורא של השפה ואת ההשתמעויות המאגיות הנובעות מהן, שהן כוח מניע מרכזי בעלילה. לצד העיסוק שלה בתמות מגוונות, שקשורות ביחס שבין שפה לגוף ולתשוקה, בדיבור לעומת שתיקה, וכאמור – בדמות הגולם, כורכת בלאו את כל אלה יחד לדיון על נשיות ועל מיניות ויצירה נשית.

הזיהויים הם אמביוולנטיים ולא חד-משמעיים: השפה היא כלי שממשיך את הגוף הנשי, שנשלל ממנו כאמצעי לביטוי תשוקותיו, אך במקביל היא עצמה אובייקט של תשוקה ויכולה לשמש גם כלי של שחרור ושל העצמה. אותו דבר נכון לספר יצירה, שמייצג גם את כוחה הכופה של השפה וגם את הפוטנציאל היצירתי

95 A. Lorde, 'The Master's Tools Will Never Dismantle the Master's House', *idem*, *Sister Outsider: Essays and Speeches*, Berkeley CA 2007, pp. 110–114 וראו גם את דבריה של סיקסו, צחוקה של המדוזה (לעיל, הערה 18), עמ' 146–147, שלפיהם בכתביה נשית 'אין מדובר בניכוס של כליהם [של הגברים, א"ח], של תפיסותיהם ומקומותיהם, או ברצון לתפוס את עמדת האדנות שלהם' אלא 'על שינוי מקומם של הרהיטים, הדברים, הערכים, על שבירה והרס, ריקון המבנים, על הפיכת האישי/הנקי/הנאות (le propre) על פיהם'.

96 פרוזה ספקולטיבית היא קטגוריה רחבה שכוללת פנטזיה, מדע בדיוני, אימה וז'אנרים נוספים החורגים מן הריאליסטי. ראו M. Oziewicz, 'Speculative Fiction', *Oxford Research Encyclopedia of Literature*

שלה, גם את המסורת הפטריארכלית וגם את ירושתה הפרטית של שושלת נשית. הגוף שואף להפוך לשפה, על מנת לשוב ולממש ביתר שאת את גופניותו; והגולם הוא גם אובייקט של תשוקה וגם של דחייה ופחד, גם ישות פעילה ותוקפנית וגם משרת סביל ומושא של דיכוי. גם תלמה עצמה היא מדוכאת ומדכאת, משוחררת וכבולה, שוברת מוסכמות ונכנעת להן. בדומה לספר יצירה ששימש לו השראה, ביצר לב האדמה יש ממד של חידה. עם זאת, נראה שהטרגדיה שאותה הוא מתאר מתווה אוהרה כפולה: מפני דיכוי הגוף והיצר, בייחוד אלה הנשיים, ומפני הסכנה הטמונה בכל סוג של הייררכייה – בין גברים לנשים, בין נשים לבין עצמן, וברמה הקוסמולוגית – אף בין בורא ונברא, יוצר ויצור.⁹⁷

97 בהקשר זה מעניין להזכיר את טענתו של איתמר גרינוולד שלפיה יותר משספר יצירה עוסק ביצירה, הוא עוסק בהיררכיות שעל פיהן מאורגן העולם – ראו, I. Gruenwald, 'Some Critical Notes on the First Part of *Sēfer Yeẓīrā*', *Revue des Etudes Juives*, 82,4 (1973), p. 478

תעודה

צור תעודה חתום תורה בלמדי
(ישעיה ח, טז)

הגיליון יוצא לאור בסיוע מרכז קורת לציוויליזציה יהודית

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לד

נתיבות יצירה: מחקרי ספר יצירה מוגשים לפרופ' רונית מרוז מאת עמיתיה ותלמידיה

עורכים:

אדם אפטרמן ויהודית וייס

עורך כתב העת:

פרופ' עומר מיכאליס

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:

פרופ' יורם כהן, פרופ' משה מורגנשטרן, פרופ' ורד נעם,
ד"ר הדר פלדמן סמט, פרופ' ישי רוזן-צבי, פרופ' דלית רוס-שילוני

מזכיר המערכת: ד"ר יוג'ין ד' מטנקי

עריכת לשון: שרה פוקס

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ה

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא
מלאכת מחשבת: מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור בצלאל בר-כוכבא, תשפ"ב-2023	תעודה לב-לג

בעטיפה: כ"י מוסקווה, ספריית המדינה של רוסיה, גינצבורג 170, דף 69
The Russian State Library. "Ktiv" Project, The National Library of Israel

ISSN 0334-1364

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

תוכן העניינים

9	מבוא
17	הערות מקדימות לשאלת פרשנותו ופירושו של 'ספר יצירה' ומילונו איתמר גרינולד (ז"ל)
49	ודאי ושמא בחקר ספר יצירה צחי וייס
63	'קבועות בפה בחמישה מקומות' בין משנת המוצאות למסורת הפונטיקה הסנסקריטית מרוה שלו מרום
101	'נמצאו יוצאות ברל"א שערים' – נ"א: 'מאתים עשרים ואחד' על שיטות חישוב מספר השערים בפירושו הראשונים של ספר יצירה ובריאת גולם נעמה בן-שחר
151	'צבאות – אות בצבאות שלו': למקורותיה של דרשה לשונית בספר יצירה וגלגולה בקבלת ימי הביניים יונתן בן הראש
165	לשורשי תורת האלוהות של 'חסידי אשכנז' במזרח: פירוש אנונימי לספר יצירה מן המאה העשירית מגניזת קהיר וגלגוליו בימי הביניים במערב אירופה אבישי בר-אשר
219	רוח הקודש בספר יצירה ובקרב פרשניו המוקדמים אדם אפטרמן
247	'עשר ולא תשע, עשר ולא אחת עשרה': הממד הכפול בחכמה ואופן מניית הספירות כעשר על פי כתבי יצחק סגי נהור ואשר בן דוד יהודית וייס

- 287 פואטיקה של סוד: רמב"ן, הבהיר וספר יצירה
מנחם לורברבוים
- 329 פירוש ספר יצירה לרמב"ן – הטקסט, תולדותיו ודרך התגבשותו
עודד ישראלי
- מחוכמת ההיגיון לחוכמת צירוף האותיות והשמות בכתבי אברהם
363 אבולעפיה
משה אידל
- 433 פניו האחרות של ספר יצירה בנוסח כתר שם טוב
גרולד נקר
- 453 שרידים של פירוש נוסף לספר יצירה על דרך המדע
י' צבי לנגרמן
- 477 ספר יצירה ככלי ספרותי בביונטיון בשלהי ימי הביניים
דב שוורץ
- 509 פרשנות ספר יצירה בדורותיו של חוג הגר"א
יהונתן גארב
- עיצוב הזמן הקדוש על פי ספר יצירה בספר בני יששכר ובדרשנות
533 חסידית
ליאור זקס-שמואלי
- יצר, יצירה ויוצרת: העיבוד הספרותי של ספר יצירה
563 ב'יצר לב האדמה' מאת שהרה בלאו
איל חיות-מן

רשימת המחברים

פרופ' איתמר גרינולד (אמריטוס) ז"ל, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד,

אוניברסיטת תל אביב

ithamarg@tauex.tau.ac.il

פרופ' צחי וייס, המחלקה לספרות ללשון ולאמנויות, האוניברסיטה הפתוחה

tzahiw@openu.ac.il

ד"ר מרוה שלו מרום, מנהלת אקדמית של תוכנית ימ"ה, מכון שכטר למדעי

היהדות

Marva@schechter.ac.il

ד"ר נעמה בן-שחר, המחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת בר-אילן

benshan3@biu.ac.il

ד"ר יונתן בן הראש, המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל בשומרון

jonatanb@ariel.ac.il

פרופ' אבישי בר-אשר, החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים

avishai.bar-asher@mail.huji.ac.il

פרופ' אדם אפרטמן, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד, אוניברסיטת תל אביב

afterman@tauex.tau.ac.il

פרופ' יהודית וייס, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן,

אוניברסיטת בן גוריון בנגב

weissj@bgu.ac.il

פרופ' מנחם לורברבוים, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד, אוניברסיטת תל

אביב

menachem@tauex.tau.ac.il

פרופ' עודד ישראלי, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן,
אוניברסיטת בן גוריון בנגב
odedi@bgu.ac.il

פרופ' גרולד נקר, המחלקה למדעי היהדות, אוניברסיטת מרטינ לותר
האלה-ויטנברג
gerold.necker@judaistik.uni-halle.de

פרופ' (אמריטוס) י' צבי לנגרמן, המחלקה לערבית, אוניברסיטת בר-אילן
uncletzvi@gmail.com

פרופ' דב שוורץ, ראש המחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת בר-אילן
Dov.Schwartz@biu.ac.il

פרופ' יונתן גארב, הקתדרה ע"ש גרשם שלום בקבלה, החוג למחשבת ישראל,
האוניברסיטה העברית בירושלים
jonathan.garb@mail.huji.ac.il

ד"ר ליאור זקס-שמואלי, המחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת בר-אילן
leoreoss@gmail.com

ד"ר איל חיות-מן, חוקר עצמאי
ayalhay@gmail.com